

M A T I C A H R V A T S K A

BIBLIOTEKA POVIJEST HRVATA

Svezak I.

Nova zraka u europskom svjetlu

Hrvatske zemlje u ranome srednjem vijeku (oko 550 – oko 1150)

Glavna urednica
ROMANA HORVAT

Urednik biblioteke
ZORAN LADIĆ

Urednica sveska
ZRINKA NIKOLIĆ JAKUS

Recenzenti
LUDWIG STEINDORFF
FRANJO ŠANJEK

Povjerenstvo Matice hrvatske
IGOR ZIDIĆ
ZORISLAV LUKIĆ
DAMIR ZORIĆ

Knjiga je objavljena uz potporu Ministarstva znanosti, obrazovanja i sporta Republike Hrvatske

Ilustracija na naslovnici: Cividale del Friuli, Museo Archeologico Nazionale. Archivi e Biblioteca, Cod. CXXXVIII, *Evangeliarium*, f. 5v.
Su autorizzazione della Soprintendenza per i beni storici, artistici ed etnoantropologici del Friuli Venezia Giulia – MiBACT.

CIP zapis dostupan je u računalnom katalogu
Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu pod brojem

ISBN 978-953-150-942-8 (svezak I.)

NOVA ZRAKA

U EUROPSKOM SVJETLU

Hrvatske zemlje u ranome srednjem vijeku
(oko 550 – oko 1150)

Urednica sveska
ZRINKA NIKOLIĆ JAKUS

MATICA HRVATSKA
ZAGREB 2015.

Sadržaj

PREDGOVOR EDICIJI <i>POVIJEST HRVATA</i>	VII
NOVA ZRAKA U EUROPSKOM SVJETLU Hrvatske zemlje u ranome srednjem vijeku (oko 550 – oko 1150)	
PREDGOVOR	XIX
OPĆI PREGLED – TEMELJNE RAZVOJNE SASTAVNICE	
KRAJ ANTIKE NA HRVATSKIM PROSTORIMA (<i>Hrvoje Gračanin</i>)	37
Kraj antike na hrvatskim prostorima	37
Južna Panonija pod opsadom	38
Kasnorimski ustroj u završnoj mijeni	44
Vrijeme Germana	53
Justinijanovo doba	60
<i>Izvori i literatura</i>	66
PREGLED POLITIČKE POVIJESTI HRVATA U RANOM SREDNJEM VIJEKU (<i>Ante Birin</i>)	3
Doseljenje Slavena na područje Ilirika	3
Seoba Hrvata	6
Pod franačkim vrhovništvom	8
Hrvatska u doba prvih Trpimirovića	11
Stvaranje neovisne hrvatske kneževine	13
Tomislav i njegovi nasljednici	18
Kraljevstvo Hrvatske i Dalmacije	21
Vrhunac ranosrednjovjekovne hrvatske države	24
Borbe za prijestolje i dolazak Arpadovića	30
<i>Izvori i literatura</i>	35
RAZVITAK HRVATSKOG ETNIČKOG IDENTITETA (<i>Neven Budak</i>)	71
Pisana vrela o podrijetlu Hrvata	72
Hrvati prije i izvan Hrvatske?	74
Teorije o podrijetlu	77
Vrijeme dolaska	80
Stvaranje identiteta – nova razmišljanja	82
<i>Izvori i literatura</i>	86

RAZVOJ POLITIČKIH USTANOVA (<i>Damir Karbić</i>)	89
Formiranje i razvoj države na hrvatskom prostoru	89
Elementi političke strukture	99
Vladar: od kneza do kralja	99
Vladareva supruga: kneginje i kraljice	105
Kraljevska vlast, velikaši, plemstvo i gradovi	108
<i>Izvori i literatura</i>	118
DRUŠTVO (<i>Damir Karbić</i>)	121
Počeci društvenog raslojavanja	121
Ranosrednjovjekovno seljaštvo	122
Počeci plemstva	125
Gradsko društvo	127
<i>Izvori i literatura</i>	129
GOSPODARSTVO (<i>Florence S. Fabijanec</i>)	131
Jarilo poljima hodi, žito rodi	131
Maslinarstvo, vinogradarstvo, povrtlarstvo i druge gospodarski iskoristive površine	133
Vinograd (<i>vinea</i>)	133
Maslinici (<i>oliveta</i>)	134
Pašnjaci i stoka (<i>pascua, grex</i>)	135
Kamenolomi (<i>cararia, petra, lapides</i>)	136
Vrt (<i>/h/ortus</i>)	137
Ribolovište (<i>piscationis</i>) i ribarstvo	137
Solana (<i>salina</i>)	138
Šume (<i>siluae</i>)	138
Razne gospodarstvene upravne jedinice	139
Ager	139
Alodij	140
Curtis – pridvorno gospodarstvo	140
Praedium – predij	141
Villa – seoska općina	142
Vicus – novo selo (?)	142
Novčarstvo	143
Solidus – solid	144
Romanatus	144
Denarius – srebrni denar	145
Libra auri – zlatna libra	145
Mjerni sustav	145
Obrti	146
Kožarstvo	146
Mlinarstvo i obrada tekstila	146
Keramika	147
Talioničarstvo i kovanje	148
Zlatarstvo	149
Brodogradnja	149

Porezi	150
Prometnice i trgovina	151
<i>Izvori i literatura</i>	155
USTROJ HRVATSKE VOJSKE U RANOM SREDNJEM VIJEKU (<i>Ante Nazor</i>)	157
Izvori za raspravu o ustroju hrvatske vojske u ranom srednjem vijeku	157
Grane i rodovi hrvatske vojske u ranom srednjem vijeku	158
O novačenju	160
O zapovjednoj strukturi	164
Zaključak	166
<i>Izvori i literatura</i>	168
POKRŠTAVANJE I RANA KRISTIJANIZACIJA HRVATA (<i>Trpimir Vedriš</i>)	171
Pokršćavanje i/ili kristijanizacija?	173
Tko je i kada pokršten?	174
Pisani izvori i druga svjedočanstva	176
Čimbenik kontinuiteta: kršćanstvo kasnoantičkih starosjedilaca	180
Poganska vjera Hrvata: rekonstrukcija ili moderni konstrukt	183
Karakteristike poganskog ukopa i učinci pokršćavanja	185
Mit upisan u krajolik: elementi pretkršćanske sakralne topografije	186
Vanjski čimbenici dugog trajanja: Rim i Carigrad	189
Franci: konačno pokršćavanje i obnova crkvene organizacije	191
<i>Izvori i literatura</i>	197
CRKVA I VJERSKI ŽIVOT (<i>Trpimir Vedriš</i>)	199
Crkveno uređenje u kasnoj antici i njegovo nasljeđe	199
Pitanje obnove i pripadnosti Crkve u Dalmaciji u ranome srednjem vijeku	204
Osnutak i sudbina Ninske biskupije	208
Splitski sabori 925–928.	211
Razvoj crkvenog uređenja do sredine 12. st.	213
Gornja Dalmacija: osnutak Dubrovačke i Barske metropolije	214
Donja Dalmacija: usitnjavanje Splitske metropolije i uzdignuće Zadarske nadbiskupije	215
Crkveno uređenje pod Arpadovićima: osnutak Zagrebačke biskupije	216
Unutarnja obnova: odjek Grgurovske reforme u Hrvatskoj i Dalmaciji	218
Redovništvo i razvoj samostanskog života	222
Štovanje svetaca i pobožnost	225
Pobožnost i vjerski život	229
<i>Izvori i literatura</i>	232
PRAVO I PRAGMATIČNA PRAVNA PISMENOST (<i>Damir Karbić – Branka Grbavac</i>)	235
Antička pravna baština	235
Bizantski i germanski pravni tragovi	237
Razvoj kanonskog prava	239
Vladar kao zakonodavac i sudac	240
Sudstvo u praksi	242
Razvoj notarijata	244
Kartulari	247
<i>Izvori i literatura</i>	249

INTELEKTUALNI I KULTURNI RAZVOJ. LATINSKA PISMENOST	
HRVATSKOGA RANOG SREDNJEG VIJEKA (<i>Mirjana Matijević Sokol</i>)	251
Osmo stoljeće – novi počeci	251
Karolińska renesansa: dvojnost latinske pismenosti	253
Jedinstveni prostor pod okriljem Crkve	256
Istaknuti pojedinci – prvi pjesnici i »povjesničari«	260
Žanrovi – počeci pisanja »historije«	261
Knjige, skriptoriji i knjižnice	262
Izvori i literatura	264
HRVATSKA GLAGOLJIČKA I ĆIRILIČKA PISANA KULTURA	
U RANOM SREDNJEM VIJEKU (<i>Tomislav Galović</i>)	267
Kulturološke odrednice	267
Nastanak glagoljice	268
Sjeverni i južni put	269
Prvotna svjedočanstva	269
Crkveni partikularni sabori i glagoljaštvo	270
Najstarija hrvatska glagoljička epigrafija	270
LIKOVNA UMJETNOST I KULTURA (<i>Magdalena Skoblar</i>)	285
Pod okriljem Bizanta	285
Reprezentativne crkve u gradovima	286
Luksuzne građevine izvan urbanih centara	290
Između Istoka i Zapada	291
Hrvatska kneževina	291
Centralne građevine	294
Istra	296
Moć lokalnih i stranih naručitelja u 11. i 12. stoljeću	298
Jedanaesto stoljeće i počeci romanike	298
Benediktinci	301
Koloman i zrela romanika u Zadru	302
Izvori i literatura	306
PRIVATNI ŽIVOT (<i>Zrinka Nikolić Jakus</i>)	309
Obitelj i obiteljski život	309
Stanovanje	314
Odjeća i nakit	317
Prehrana	321
Bolest i zdravlje	322
Igre	325
Izvori i literatura	327
REGIONALNA POVIJEST	
SJEVEROZAPADNA HRVATSKA U RANOM SREDNJEM VIJEKU	
(<i>Hrvoje Gračanin – Silvija Pisk</i>)	331
Avarski i slavenski prodori	331
Avarsko razdoblje	334

Donjopanonska kneževina	338
Između Mađara i Hrvata	344
<i>Izvori i literatura</i>	350
SJEVEROISTOČNA HRVATSKA U RANOM SREDNJEM VIJEKU (<i> Hrvoje Gračanin </i>)	353
Avarsko razdoblje	353
Donjopanonska kneževina	357
Između Mađara i Hrvata	362
<i>Izvori i literatura</i>	367
ISTRA I KVARNER U RANOM SREDNJEM VIJEKU (<i> Maurizio Levak </i>)	371
Shizma triju poglavlja	371
Militarizacija uprave i društva, kastrizacija, seoba Slavena	374
Istra u Franačkom Carstvu	381
Kvarnersko područje u 9. stoljeću	387
Vrijeme njemačke i mletačke prevlasti	390
<i>Izvori i literatura</i>	396
GORSKI KOTAR, LIKA I KRBAVA (<i> Ante Birin </i>)	399
Prvo središte ranosrednjovjekovne hrvatske kneževine	399
Banovina i župe	402
Plemstvo s područja Like i Krbave	404
Arheološka baština	407
<i>Izvori i literatura</i>	408
SJEVERNA I SREDNJA DALMACIJA U RANOM SREDNJEM VIJEKU (<i> Ivan Basić </i>)	411
Pojam Dalmacije – kontinuiteti i mijene	411
Baština kršćanske kasne antike: Justinijanova rekonkvista	411
Regionalizam i obilježja društvene krize	413
Prijelom na prijelazu stoljeća – Avari i Slaveni	414
Između Bizanta i Slavena – spojnice i razdjelnice	419
Uzmac Bizanta i ekspanzija franačke moći	422
Društvene i kulturne strukture	425
Razvoj političkih i upravnih institucija u Hrvatskoj kneževini	427
Kulturni procvat Branimirova vremena	431
Pokušaji i uspjesi crkvene integracije	433
Konsolidacije i previranja u 10. stoljeću	434
Jadranska baština Trpimirovića i uloga Venecije	435
Reforma i renesansa 11. stoljeća	437
Simptomi dezintegracije koncem 11. stoljeća	439
Nova dinastija pred starim izazovima: prva polovica 12. stoljeća	440
<i>Izvori i literatura</i>	442
JUŽNA DALMACIJA (<i> Ivan Majnarić – Kosjenka Laszlo Klemar </i>)	447
Postanak srednjovjekovnih središta	447
Izvan okrilja Bizanta – k državnim tvorbama	450
Rasadišta kulture	452
Izdizanje ranosrednjovjekovne Duklje	454
Organizacija crkvenog i redovničkog života	455

Teritorijalno-politička interesna preklapanja	458
<i>Izvori i literatura</i>	459
BOSNA I HUM/HERCEGOVINA (<i>Goran Bilogrivić</i>)	461
Avari i Slaveni	462
Franačka ekspanzija i stvaranje kneževina	464
Deseto stoljeće – sklavinije između Hrvatske i Srbije	467
Od stranih vladara do bana Bosne	469
<i>Izvori i literatura</i>	472
HRVATSKA U MEĐUNARODNOM KONTEKSTU	
BIZANT NA HRVATSKOM PROSTORU U RANOM SREDNJEM VIJEKU (<i>Hrvoje Gračanin</i>)	477
Od poleta do zastoja	478
Novi uspon i opadanje	485
<i>Izvori i literatura</i>	493
KAROLINŠKO, OTONSKO I SVETO RIMSKO CARSTVO (<i>Ivan Majnarić</i>)	499
Europa u okrilju Karolinškog Carstva	499
Na rubovima Carstva	500
Podjele Carstva	502
Hrvatski vladar i Karolinško Carstvo	503
K propasti Carstva i postanku Europe	505
Ponovni čimbenik objedinjavanja – Sveto Rimsko Carstvo	507
<i>Izvori i literatura</i>	511
PAPINSTVO (<i>Ivan Majnarić</i>)	515
Univerzalnost Rimske Crkve	516
Velika crkvena reforma i hrvatski vladari	523
<i>Izvori i literatura</i>	529
VENECIJA (<i>Lovorka Čoralić</i>)	533
Uvod: Mleci – grad-država izrasla iz bizantskoga okrilja	533
Od neretvansko-mletačkih pomorskih srazova do istarskih i zadarskih protumletačkih pobuna – prva stoljeća hrvatsko-mletačkih političko-državnih veza	536
Migracijski procesi i komunikacija između dviju jadranskih obala. Počeci kulturnih prožimanja	542
Zaključak	545
<i>Izvori i literatura</i>	546
JUŽNA ITALIJA (<i>Zrinka Nikolić Jakus</i>)	547
Slaveni na Garganu i u široj regiji	554
Normani u Južnoj Italiji	558
Normanski rod »sinovi Amika« i hrvatski krajevi	559
<i>Izvori i literatura</i>	562
BALKANSKE SKLAVINIJE I BUGARSKA (<i>Trpimir Vedriš</i>)	565
»Potonuli svijet« balkanskih sklavinija	565
Morava	569

Najranija srpska povijest i smještaj Srbije u ranome srednjem vijeku	573
Srbija između Bugarske i Bizanta (o. 850 – o. 1050)	575
Duklja i Raška (1020–1180)	577
Bugari u 7. i 8. st.	579
Uspon Bugarske u 9. st.	582
Bugarska i Bizant u 10. st. – uspostava Bugarskog Carstva	583
Pobuna kometopula i pokušaj obnove Bugarskog Carstva (976–1018)	586
Bugarska unutar Bizantskog Carstva (1018–1185)	587
Značenje bugarske ranosrednjovjekovne kulture i pismenosti	588
<i>Izvori i literatura</i>	590
UGARSKA (<i>Zrinka Nikolić Jakus</i>)	593
Prije doseljenja	593
»Zauzeće domovine«	595
Društvo i organizacija vlasti	597
»Slavonsko pitanje«	603
Arpadovići postaju hrvatski kraljevi	605
<i>Izvori i literatura</i>	611
KAZALO OSOBNIH IMENA	613
KAZALO ZEMLJOPISNIH POJMOVA	629
POPIS SURADNIKA U KNJIZI	643

Sjeveroistočna Hrvatska u ranome srednjem vijeku

Istočni dijelovi hrvatskoga ozemlja, jednako kao i današnja sjeverozapadna Hrvatska, ušli su u rano srednjovjekovlje stubokom promijenjeni pod pritiskom novonastalih okolnosti. To donje hrvatsko međuriječje, na sjeveru i na jugu obrubljeno moćnim riječnim maticama Drave i Save, na zapadu odijeljeno vijencem slavonskih gora koje svojim hrptovima pritješnjaju dravsku i savsku dolinu, a na istoku s gornje strane zapriječeno širokim tokom silnog Dunava, prelijeva se neprekinutom ravnicom iz Slavonije u Srijem koji je i sam međuriječje, dunavsko-savsko, dok na sjeveroistoku prekoračuje dravsku riječnu među i stupa u hrvatski dio Baranje, trokut koji svojim stranicama takoreći oblikuje još jedno međuriječje, dravsko-dunavsko. Ovaj prostor, iako igrajući zamjetnu ulogu u Ostrogotskom i Gepidskom Kraljevstvu, bio je na samom rubu zanimanja Langobarda koji su njime zagospodarili konačnom pobjedom nad Gepidima u proljeće 567. godine, a napustili ga godinu dana poslije. Izgleda da su novi vlastodršci, Avari, pokazali veći interes za njega već na samom početku svoje nazočnosti u srednjem Podunavlju dok su bili upravljani na osvojenje Sirmija. Kad se ova borba s Carstvom završila u njihovu korist, počele su pod zaklonom neosporne avarske prevlasti u donje hrvatsko međuriječje pristizati u većem broju slavenske skupine, trajno izmijenivši narodnosnu sliku prostora.

Avarsko razdoblje

Ako je teško ustvrditi što se zbivalo sa zapadnim međuriječjem od konca šezdesetih do početka osamdesetih godina 6. stoljeća, to još više vrijedi za današnju sjeveroistočnu Hrvatsku. Dosad nisu otkriveni nalazi istočnorimskog novca koji bi mogli upućivati na bilo kakvo buđenje veza s Carstvom u ovom razdoblju. Zanimari li se pitanje (ne)dostatnosti arheoloških istraživanja, razlog možda leži u tomu što je ovo područje s jedne strane bilo preblizu nezgodnom utjecaju Avara, za razliku od zapadnog međuriječja, a s druge opet strane predaleko da bi Carstvo za njega bilo živo zainteresirano, kao što je bio slučaj s istočnim Srijemom. Lako je moguće i da su Avari već potkraj šezdesetih i u sedamdesetim godinama, istodobno kad im je to uspjelo u većem dijelu Srijema, zagospodarili donjim hrvatskim međuriječjem. Čini se da bi tomu u prilog mogla govoriti činjenica da je arheološka ostavština koja se pripisuje Avarima, a vremenski pripada počecima njihove prevlasti odno-

sno razdoblju od druge polovice 6. do druge trećine 7. stoljeća, otkrivena ponajprije u današnjoj istočnoj Slavoniji i Srijemu. Slavonski lokaliteti koji su iznjedrili rane avarskodobne ostatke su Bijelo Brdo istočno od Osijeka, Dalj, Ilok, Osijek i Sarvaš.

Tu su još i Sotin u zapadnom Srijemu te Batina i Zmajevac u Baranji (potonji bi lokalitet, doduše, mogao pripadati srednjem avarskom dobu kraja 7. i početka 8. stoljeća). Osim toga, u Oroliku i Osijeku pronađen je bizantski novac koji datira iz vremena kad je vlast Avara bila neprijeporna pa se ondje zacijelo našao njihovim posredstvom. U Oroliku je otkriven brončanik cara Tiberija II. (578–582) iz 581–582. godine, a u Osijeku brončanik cara Mauricija (582–602) iz 592/593. odnosno zlatnik cara Heraklija (610–641) iz 616/625. godine. Na mjestu Orolika po svoj se prilici nalazila rimska putna postaja Kansilena na cesti koja je od Cibala vodila u Sirmij, dok su se ostala navedena naselja smjestila uz Dunav i Dravu. Sve ovo ukazivalo bi na želju Avara da stave pod svoj neposredan nadzor riječne tokove i stare prometne pravce. Moglo bi se ustvrditi kako je upravo Baranja na razmeđu 6. i 7. stoljeća bila Avarima strateški važno područje jer je služila i kao poveznica između sjeverne Panonije i sirmijske oblasti koja je bila odskočna daska za napade protiv Carstva. Jednako tako, pokazatelj većeg zanimanja Avara za prostor današnje sjeveroistočne Hrvatske vjerojatno je i njegova znatnija napućenost u kasnijem avarskom dobu u usporedbi sa sjeverozapadnom Hrvatskom, a to bi moglo značiti da su se u baranjsko-slavonskim predjelima zarana počeli smještati zajedno sa sebi podčinjenim skupinama. Otuda bi se dalo pretpostaviti kako su ovi krajevi bili jedna od ishodišnih točaka, a svakako sigurna etapa, u prodorima Avara i Slavena na zapad i jug od osamdesetih godina 6. stoljeća, kojima je čitavo međuriječje dospjelo pod njihovu kontrolu.

Avarskodobna konjanička i konjska oprema

Stremeni i konjske žvale od kovanog željeza pronađeni su na položaju Bogaljevci u Dalju, a datiraju se u 8. stoljeće. Na različitim položajima u Dalju i okolici otkriveni su različiti avarskodobni predmeti u koje se ubrajaju garnitura pojasa, jezičci, stremeni, kopče, žvale, strelica u obliku lastina repa, tamnosmeđa glinena posuda podunavskog oblika i posuda tzv. žute keramike. (© Muzej Slavonije, snimio Marin Topić)

Poraz podno Carigrada 626. godine ozbiljno je uzdrmao avarski autoritet u narodnosno šarolikoj zajednici podređenoj kaganu. Izlaz je s vremenom pronađen u jačanju naseobinskih tijekova čak i na propusnim rubovima prostranog područja pod avarskim utjecajem. Promjena je za sobom povlačila i prihvaćanje sjedilačkih navada te prelazak na bavljenje poljodjelstvom i uzgojem stoke. Koliko arheološki nalazi daju zaključiti, do izražaja je postupno došla i sve veća suživljenost avarskih i slavenskih populacija. Dobar primjer iznesenih procesa slučaj je skupine nekadašnjih zarobljenika s bizantskog područja koji su još početkom dvadesetih godina 7. stoljeća dovedeni, po svemu sudeći, u južni odsječak dunavsko-tiskog međuriječja i ondje se malo-pomalo stopili s Bugarima, Avarima i ostalim narodima, jamačno slavenskim skupinama, ali su zadržali kršćansku vjeroispovijest. Kagan je na koncu priznao njihovu samosvojnost i postavio im zasebnog poglavara imenom Kuver, dok su oni sami ponijeli ime Sermezijanaca prema Sirmiju ili čak čitavoj nekadašnjoj Sirmijskoj Panoniji pa je moguće da je njihov naseobinski prostor zahvatio i današnji Srijem. Međutim potomci Istočnih Rimljana poželjeli su se vratiti na carsko tlo, što je Kuveru poslužilo da sredinom osamdesetih godina 7. stoljeća potakne pobunu protiv Avara i otrgne se njihovoj vlasti. Uspjevši u nekoliko bitaka poraziti avarsku vojsku, ustanici su se prebacili preko Dunava i naposljetku se skrasi u Makedoniji sjeverozapadno od Soluna. Iako se ne može znati je li današnja sjeveroistočna Hrvatska makar i djelomice bila poprište sukoba, ne treba isključiti mogućnost da se ustanku priključio i dio tamošnjeg žiteljstva koje je očuvalo stare tradicije.¹ Na to da je romansko, premda uvelike barbarizirano, stanovništvo opstalo upućuje i prijenos, ma koliko skroman, antičkih naziva rijeka (*Bas<s>untius* → Bosut, *Danubius* → Dunav, *Dravus* → Drava, *Savus* → Sava, *<Hi>ulca* → Vuka) i pojedinih gradova (*Sirmium* → Srijem, *Marsonia* → Mrsunja). Niti kršćanstvo nije nestalo poslije propasti crkvene organizacije, mada se održavanje kulta svelo na osebujne, zakržljale oblike. Poznato je da su u Avarskom Kaganatu djelovali nepismeni duhovnici koje izvori spominju koncem 7. stoljeća, a koji su se brinuli o tomu da kršćansko vjerovanje u srednjem Podunavlju ne zamre u potpunosti unatoč za Crkvu dugoročno nepovoljnom razvoju događaja. Dio preostalog kristijaniziranog stanovništva iz jugoistočne Panonije, za koje je izgledno da je preživjelo burno početno vrijeme uspostave avarske vlasti, mogao je sada, kad je premoć Avara oslabjela, jednako poželjeti zamijeniti avarsko okrilje carskim, osobito ako su bili u dodiru sa Sermezijancima, što i ne bi bilo nevjerovatno imajući na umu geografsku blizinu. Bilo kako bilo, Avarski Kaganat se nije raspao bez obzira na teškoće i izazove s kojima se suočavao tijekom 7. stoljeća, pronašavši dovoljno unutarnje snage da prebrodi krizu.

Do svršetka 7. stoljeća, a osobito u 8. stoljeću, niknulo je više naseobinskih točaka u Slavoniji, zapadnom Srijemu i u Baranji. Arheološki nalazi koji bi mogli upućivati na izravnu nazočnost Avara otkriveni su u Bapskoj kod Iloka, Batini, Bijelom Brdu,

¹ Prema mišljenju Ante Uglešića (Nalazi seobe naroda iz zbirke Mate Ilkića, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru*, 33/20/, Zadar 1994., 147–149) tri brončane S-spone s položaja Vrućak u Sotinu ukazivale bi na prežetak autohtonog romanskog stanovništva u vremenu od 6. do kraja 7. stoljeća. S obzirom na dataciju autor ovog priloga pomišljao je da bi spone možda bile u avarskoj ili slavenskoj uporabi, ali i da bi ih se moglo dovesti u vezu sa skupinom ili skupinama romanskog pučanstva koje su Avari dali naseliti u svojoj oblasti poput Sermezijanaca (Hrvoje Gračanin, *Južna Panonija u kasnoj antici i ranom srednjovjekovlju / od konca 4. do konca 11. stoljeća*, Zagreb 2011., 140, bilj. 141). S druge strane, prema novijem tumačenju, čini se vjerojatnijim da se radi o rimskoj pokrajinskoj baštini iz 3–4. stoljeća, a ukupno iz Sotina potječe pet takvih spona (Mato Ilkić, Nalazi seobe naroda i ranog srednjeg vijeka iz Sotina, *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu*, sv. 24, Zagreb 2007., 279; Mato Ilkić – Ivica Čurković, Prilog poznavanju spona s korpusom u obliku slova S, *Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku*, sv. 101, Split 2008., 226).

Borovu, Brodskom Drenovcu, Dalju, Dražu kod Batine, Iloku, Kotlini sjeverno od Kneževih Vinograda, Nuštru, Osijeku, Otoku južno od Vinkovaca, Podgrađu zapadno od Šida, Popovcu kod Belog Manastira, Požeškom Brestovcu, Privlaci nadomak Vinkovaca, Samatovcima zapadno od Osijeka, Sotinu, Starim Jankovcima, Tompojevcima, Vinkovcima, Vučedolu, Vukovaru i Zmajevcu. Ovi su lokaliteti iznijeli i građu koja se pripisuje slavenskim ili poslavenjenim populacijama, a prisutnost Slavena neupitna je i ondje gdje su prema uvriježenoj arheološkoj klasifikaciji zasada utvrđeni jedino nalazi avarske provenijencije, kao u Popovcu. Istom vremenskom horizontu pripada i Belišće s 32 grobne cjeline datirane u drugu polovicu 7. stoljeća i u 8. stoljeće. Nalazištima materijalne ostavštine koja pripadaju kasnom avarskom dobu moglo bi se pridružiti i Đakovo, gdje su pronađeni ulomci keramičkih posuda koje su bile ukopane u sloj bjelobrdskih grobova i datirane u svršetak 8. i početak 9. stoljeća. Misli se i da je na uništenom kosturnom groblju iz okolice Požeškog Brestovca, datiranom u kraj 8. i početak 9. stoljeća, bio pokopan slavenski odličnik, na što je nadovezana pretpostavka da se ondje oblikovalo sjedište rane rodovske slavenske zajednice. Ako kojim slučajem u pitanju nije bio avarski uglednik, što valja ostaviti otvorenim, dotičnik je jamačno bio mjesni slavenski prvak na kojeg su se oslanjali Avari, a poslije sloma avarske vlasti u južnoj Panoniji zacijelo i Franci. Već je spomenuto da je istaknuta osobina kasnijeg vremena avarske vlasti u južnoj Panoniji bliska suradnja i suživot Avara i Slavena. O tomu zorno svjedoči antropološko istraživanje provedeno na osteološkim nalazima sa starojankovačkog i privlačkog lokaliteta kojim je među pretežito slavenskim i poslavenjenim življem ustanovljen udio mongoloidne (avarske) sastavnice od 10% odnosno 6,45%. Istovremeno je dobiven i valjan uvid u životne prilike žitelja avarskodobnih naselja u Starim Jankovcima i Privlaci koja su sudeći po otkrivenim grobnim cjelinama (88 starojankovačkih i 230 privlačkih) bila sasvim pristojne veličine. Mnogo ih je bolovalo od tuberkuloze koja se povezuje sa sjedilačkim, poljodjelskim populacijama, a pospješuju je pothranjenost te općenito loši uvjeti života i stanovanja. Prehrana koja se zasniva na ugljikohidratima, karakteristična za zemljoradnička društva, te nedostatak hrane tijekom tjelesnog razvoja odgovorni su za učestalije karijesno oboljenje koje je evidentirano u izrazitom broju slučajeva. Ozljede na kostima ukazuju i na mukotrpan rad i stalan fizički napor, što je također obilježje poljoprivredne djelatnosti. Nesumnjivo težak život utjecao je i na prosječnu starost koja je bila nešto viša kod starojankovačkih (između 40 i 49 godina) nego kod privlačkih stanovnika (između 30 i 39 godina). Među većim avarskodobnim naseljima koja su trajala tijekom 8. stoljeća ili tada nastala, pored već navedenih u Belišću, Starim Jankovcima i Privlaci, neophodno je navesti još i Otok (22 grobne cjeline), Bijelo Brdo (66 grobnih cjelina), Brodski Drenovac (32 grobne cjeline) i Nuštar (201 grobna cjelina).

Poslije jednog stoljeća provedenog u unutrašnjem miru, Avarski Kaganat se u osamdesetim godinama 8. stoljeća našao suočen s novom silom koja se grozeći primaknula njegovim zapadnim granicama. Avari nisu uspjeli ništa postići ni pregovorima o granici, ni sklapanjem saveza s bavarskim vojvodom Tasilonom III., ni vojnim upadima na područje pod franačkim nadzorom. Unatoč ovim prikazima sile avarska je moć bila stvar daleke prošlosti, što je sasvim zorno izbilo na vidjelo čim su Franci pokrenuli čete protiv Kaganata. Prvi, zamašniji franački pohod iz dvaju pravaca u kasno ljeto 791. godine okončan je ispipavanjem snaga, pri čemu je bjelodana postala avarska slabost. Dok je avarska država tonula u unutrašnje smutnje koje su 795. godine kulminirale bratoubilačkim ratom u kojem su stradala dvojica najviših

avarskih poglavara, kagan i jugur, Franci su privremeno bili zauzeti na drugoj strani protiv Sasa. No u jesen 795. godine bio je pod vrhovnim zapovjedništvom furlanskog vojvode Erika izvršen udar duboko u avarsko područje. Neposrednu vojnu vodio je slavenski prvak Vo(j)nomir koji je, krećući se po svoj prilici južnom stranom Drave i onda duž Dunava (rijeku je prešao vjerojatno negdje u Srijemu), prodro do avarskog hringa u dunavsko-tiskom međuriječju i djelomično ga oplijenio. Završni udarac zadao je italski kralj Pipin koji je u ljeto 796. godine neometano napredovao do Srijema, zacijelo istim putem kao i Vo(j)nomir. Primivši predaju novog kagana u taboru što ga je dao podići uz Dunav, prešao je na drugu obalu² i upravio se prema hringu koji je, napušten i nebranjen, postao lak plijen osvajaču. Pljačkom i rušenjem avarskog središta stvarno je i simbolički oboren Avarski Kaganat, premda je treći vrhovnik u avarskoj hijerarhiji, tudun, nastavio otpor do 803. godine. Nakon njegove predaje Francima više ništa nije stajalo na putu da uklope srednjopodunavski prostor u svoj vladavinski sustav, čime su ove krajeve izložili utjecaju drugačijih društvenih, privrednih i kulturnih struktura.

Donjopanonska kneževina

Čini se da pojedini izvorni podaci upućuju kako je i prije 803. godine bila u savsko-dravsko-dunavskom međuriječju na poticaj Franaka, i podređena njihovom vrhovništvu, oblikovana slavenska kneževina koja je ponijela naziv Donjopanonska kneževina. Južna Panonija našla se pod punom franačkom vlašću po svemu sudeći još 796. godine, a stvaranje kneževine možda je bilo dodatno ubrzano činjenicom o avarskom ustanku u krajevima sjeverno od Drave. Ta je kneževina obuhvatila glavninu današnje sjeveroistočne Hrvatske, a njezinu su istočnu i južnu granicu činili Dunav i Sava. Baranja je kao područje sjeverno od Drave ostala izvan upravnog domašaja donjopanonskog kneza i, jednako Međimurju na zapadu, uklopljena je u franačku Gornju Panoniju podvrgnutu franačkom prefektu Istoka, čija je nadležnost sezala do Drave i Dunava. Na ovom su prostoru Franci 805. godine oživjeli Avarski Kaganat, sada vazalnu kneževinu koja je obuhvatila i Baranju. Preustroj je franačko srednje Podunavlje doživjelo 828. godine kad je zavisni Avarski Kaganat zauvijek nestao, a umjesto njega pojavila se nova Donja Panonija između Drave, Dunava i Rabe, dok je Gornja Panonija od tog vremena počela označavati područje između Bečke šume, Dunava i Rabe. Da bi se od nove Donje Panonije razlikovala stara u savsko-dravsko-dunavskom međuriječju, izgleda da se za nju ustalilo ime kneževina između Drave i Save odnosno Onostrana Panonija.

U ustanku donjopanonskog kneza Ljudevita od 819. do 822. godine prostor sjeveroistočne Hrvatske nije imao bitnu ulogu jer su se borbe, koliko se može prosuditi, vodile isključivo u zapadnom dijelu kneževine. Doduše, ovim su krajevima nedvojbeno prolazili Ljudevitovi poslanici u pokušaju da na pobunjeničku stranu privuku susjedne slavenske skupine. To im je uspjelo s Timočanima koji su 818.

² Željko Tomičić (Arheološka slika ranoga srednjeg vijeka na prostoru međuriječja Drave, Dunava i Save, *Hrvati i Karolinzi. Rasprave i vrela*, uredio Ante Milošević, Split 2000., 151) smatra da se Pipin poslužio prijelazom kod Iloka.

godine bili napustili područje pod bugarskom vlašću i uz franačku se dozvolu smjestili vjerojatno u istočnom Srijemu, čime su potpali pod Ljudevitov djelokrug. No pobunjenici nisu bili jednake sreće s ostalima, primjerice s Obodritima ili Bodričima, možda čak ni s Avarima u Gornjoj Panoniji, budući da su i jedni i drugi u prosincu 822. uputili poslanike s uobičajenim darovima caru u Frankfurt, posvjedočujući svoju odanost. Dodatan poticaj ovom naizgled jednodušnom iskazu predanosti carskom vrhovništvu mogao je dati i konačan slom Ljudevitova otpora u ljeto 822. godine. Porazom donjopanonskog kneza zadugo je učvršćen franački utjecaj u međuriječju. Na njegov doseg i postojanost mogla bi ukazivati i pisana svjedočanstva. Bizantska povijesnospisateljska tradicija s početka 13. stoljeća sačuvala je ime »franačka zemlja« za oblast između Save i Dunava odnosno za Srijem. Objašnjenje možda leži u uspomeni na nazočnost germanskih doseljenika, poglavito Bavaraca, koji bi ovamo prispijevali još tijekom 9. stoljeća. Zna se da je knez Pribina, koji je upravljao prekodravskom Donjom Panonijom sa središtem u Blatogradu (Zalavár), poticao kolonizaciju svoga područja pa je jednako valjano to pretpostaviti i za istočno međuriječje. Uostalom, jedan od glavnih ciljeva naseljavanja bilo je učvršćenje franačke jugoistočne granice. O prisutnosti germanskog stanovništva u Srijemu mogao bi svjedočiti i naziv Fruška (= Franačka) gora, premda se ne smije isključiti ni mogućnost da je on mlađeg postanka. Pretpostavci o naseljavanju germanskih pridošlica još u franačko doba ne protuslovi nužno ni činjenica da su i u drugoj polovici 11. stoljeća ovamo stizali »franački došljaci« (*advenae Franci*) kao što bilježi Albert iz Aachena, kroničar iz prve polovice 12. stoljeća, a poznato je da su ugarski vladari pospješivali dolazak naseljenika sa Zapada i u 12. stoljeću.³ Franački utjecaj vidljiv je i u arheološkom materijalu, napose u nalazima oružja, ali su lokaliteti u sjeveroistočnoj Hrvatskoj izuzetno rijetki. Zasada u obzir dolaze Brestovac Požeški s nalazom željeznog jezičca koji je pripadao koricama mača karolinške provenijencije s kraja 8. i početka 9. stoljeća, Banovci kod Tovarnika, odakle potječe franačodobni mač koji bi mogao datirati iz 9. stoljeća, Brodski Drenovci, gdje je uz avarskodobno groblje pronađen mač (spata) vjerojatno iz druge polovice 9. stoljeća, i Sotin s nalazom pojasnog jezičca s listolikim viticama datiranim u kasno 8. i početak 9. stoljeća.⁴

S druge strane, u Gradištu Bekteškom uz južne obronke Krndije otkriven je primjerk arapskog novca, zlatnik trećega abasidskog kalifa al-Mahdija (775–785), koji se nadovezuje na takve nalaze u Srijemu (ostava zlatnih dinara u Donjim Petrovcima te primjerci zlatnika iz Opatovca, Srijemske Mitrovice i okolice Zemuna). Abasidski je novac, zlatni dinari i srebrni dirhami, bio uz srebrne franačke pfenige i zlatne bizantske nomizme glavno sredstvo plaćanja onoga doba, a koristio se na mjesnim i stranim tržištima. Nalaz arapskog novca upućuje na obnovu prometnih veza i funkcioniranje trgovačkih pravaca u međuriječju u završnom razdoblju Avarskog Kagana. Dolaskom Franaka stari su se prometni koridori u srednjem Podunavlju po svemu sudeći još više otvorili i veze između Zapada i Istoka dodatno intenzivirale budući da su poslanstva što su ih izmjenjivali Franci i Bugari prolazila ovim područ-

³ Pál Engel, *The realm of St Stephen. A History of Medieval Hungary, 895–1526*, London – New York 2001., 60–61. Engel ime Fruška gora upravo povezuje s dolaskom kasnijih zapadnjačkih (latinskih) naseljenika u Srijem. Frankavila (*Francavilla*), srednjovjekovno naselje na mjestu današnjeg Mandelosa, jamačno zahvaljuje ime slobodnim kolonistima koji su se ondje naselili, a takva su naselja nastajala širom Europe u razvijenom srednjem vijeku (Stanko Andrić, Samostan Svetog Križa u Frankavili /Mandelosu/, *Istorijski časopis*, br. 52, Beograd 2005., str. 34–35).

⁴ Za informaciju o sotinskom nalazu najsrdačnije zahvaljujem dr. sc. Mati Ilkiću sa Sveučilišta u Zadru i dr. sc. Željku Tomičiću iz Instituta za arheologiju u Zagrebu.

Zlatni kasnoavarskodobni predmeti iz Požeškog Brestovca

Godine 1821. u Brestovcu kod Požege otkriveno je više predmeta, odreda zlatnih izuzevši jedan, koji potječu iz uništenog kasnoavarskodobnog kosturnog groblja. Otkupljeni su za Carsko-kraljevski kabinet novca i antičkih predmeta u Beču, današnju Antičku zbirku bečkog Povijesno-umjetničkog muzeja. Nalaz se sastoji od dijelova pojasne garniture, naušnica, prstenova, obruča za glavu i primjerka zlatnog raskucanog novca te željeznog jezička korica mača karoliške provenijencije. Predmeti se datiraju u svršetak 8. i početak 9. stoljeća, a zasigurno su pripadali pripadnicima mjesne elite koja se sa slomom avarske vlasti prilagodila novim franačkim vlastodržcima. (©Leksikografski zavod »Miroslav Krleža«)

jem, a tim oživljenim komunikacijama nisu naštetile ni povremene nesigurnosti u ratno doba.

Upravo franačko-bugarskim odnosima pripada najistaknutije mjesto u povijesti sjeveroistočne Hrvatske u 9. stoljeću. Bugari su do početka 9. stoljeća stasali u znatnu silu koja je pod kanom Krumom (803–814) pokazala svu snagu oprijevši se pokušajima Bizantinaca da joj srežu krila. Krumov nasljednik Omurtag (814–831) sklopio je 816. godine mir s Bizantom, što mu je omogućilo da pozornost usmjeri prema srednjem Podunavlju. Otpadništvo Timočana 818. godine nije izazvalo bugarsku reakciju, unatoč Ljudevitu ustanku koji je ozbiljno uzdrmao franački položaj, što vjerojatno valja pripisati Omurtagovoj zabavljenosti na drugoj strani, prodorom u pricrnomorske stepe u Podnjestrovlju i sudjelovanjem u gušenju ustanka Tome Slavena koji je ugrozio i sam Carigrad. Nakon što je pobuna u Bizantu skršena u jesen 823., bugarski se kan mogao pozabaviti prilikama na zapadnoj bugarskoj granici. Na samom početku 824. godine nenadano su se na dvoru Ludovika I. Pobožnog stvorili bugarski poslanici koji su franačkog cara izvijestili o zahtjevu svoga gospodara da se između dvije države sklopi mir, što je podrazumijevalo i razgraničenje zona neposrednog utjecaja. Očito su Bugari htjeli jasno staviti na znanje Francima kako se moraju poštovati i njihovi interesi u srednjem Podunavlju. Da je Omurtag istodobno pojačao svoj pritisak prema zapadu, pokazuje i to što su u prosincu 824. na franački dvor došli i poslanici Obodrita u današnjem Banatu koji su se potužili na bugarsko neprijateljstvo i zatražili franačku pomoć. U isti mah pristiglo je još jedno bugarsko poslanstvo Francima, čije je predstavnike Ludovik primio tek u svibnju 825., a onda i treće, početkom 826. godine. Budući da su bila bjelodana franačka otezanja, sada su bugarski poklisari u kanovo ime otvoreno zaprijetili ratom. Ludovik ih je otpustio bez odgovora, ali je opreza radi naložio zapovjednicima panonske granice, furlanskom markgrofu Baldriku i prefektu Istoka Geroldu, da budno motre stanje u pograničju. Čini se da su Franci smatrali kako Bugari isprazno prijete jer

su oba zapovjednika pribivala carskom saboru u Ingelheimu u lipnju 826. a da nisu dojavila ni o kakvim pokretima bugarskih četa.

Međutim prevarili su se. U ljeto 827. godine uslijedio je bugarski napad. Za prodor Bugari su se poslužili Dravom i lađama (možda monoksilima karakterističnim za Slavene) napredovali u franačko područje, pustošeći krajeve duž rijeke, svrgavajući slavenske kneževe koji su stajali pod franačkim vrhovništvom i umjesto njih postavljajući vlastite upravitelje. Čini se da su Bugari do Drave dospjeli kopnenim putem, preko dunavsko-tiskog međuriječja, jer izvori ne spominju da su plovili Dunavom do dravskog ušća. Da su uspostavili svoja uporišta između Tise i Dunava, pokazuje i sadržaj natpisa sa spomenika koji je kan Omurtag dao u bugarskoj prijestolnici Pliski podići svom odličniku (O)negavonu koji se utopio u Tisi dok je putovao u tabor koji se očigledno nalazio sa zapadne strane rijeke. Ovo podrazumijeva i da su u međuvremenu pokorili Obodrite u Banatu koji su se pred Bugarima možda dijelom sklonili i zapadno od Tise u Bačku pa je upravo to moglo izazvati bugarski prodor u dunavsko-tisko međuriječje. Ovo bi područje bilo pogodno ishodište za provalu Dravom u Panoniju jer su Bugari mogli računati i na efekt iznenađenja. Da su se najprije kretali Dunavom, ne bi ostali dugo nezamijećeni jer bi ih franačke predstraže, čiju su funkciju možda ispunjavali i Timoćani, ako su se smjestili u istočnom Srijemu, zacijelo bile opazile. Bugarska navala, koja po svemu sudeći nije bila osobito duboka, usmjeravala se prvenstveno prema Gornjoj Panoniji odnosno krajevima sjeverno od Drave. Može se pretpostaviti da su u ovom napadu Bugari zavladao dijelovima Gornje i Donje Panonije, zacijelo ponajprije duž donjeg dravskog toka, no samo prolazno. Naime već u ljeto 828. uslijedio je franački protuudar pod vodstvom bavarskog kralja Ludovika Njemačkog, mlađeg sina cara Ludovika Pobožnog, pod čijom se nadležnošću našla barem privremeno čitava panonska granica. Premda vrela šute o tome koliko je i je li uopće franačka intervencija bila uspješna, vrlo je vjerojatno Francima pošlo za rukom potpuno ili bar većim dijelom potisnuti Bugare iz franačke Panonije odnosno smijeniti bugarske predstavnike iz predjela s obiju obala Drave budući da su dogodine Bugari opetovali upad. Nije se ni radilo o naročito velikom postignuću jer bugarski cilj nije bio osvajanje, nego prikaz sile kako bi se Franke prisililo da pristanu na razgraničenje u srednjem Podunavlju. Uostalom, bugarski interesi ležali su istočno od srednjeg Dunava. Kako njihovi zahtjevi očito nisu bili ispunjeni, Bugari su 829. godine iznova lađama po Dravi provalili na franačko područje i popalili nekoliko sela u blizini rijeke. Po svoj su se prilici opet poslužili dunavsko-tiskim međuriječjem kao ishodištem. Ovaj je bugarski udar očividno bio bitno manjeg opsega, više nalikujući kaznenom pohodu, međutim svjedočio je o slabosti franačkog položaja. Čini se da je i jednoj i drugoj strani postalo jasno da se rješenje neće dobiti na bojnopolju, već i stoga što je i dotadašnji sukob bio niskog intenziteta. Može se pretpostaviti da su 830. godine započeli franačko-bugarski pregovori koji su bili okončani sljedeće godine jer je 832. godine caru Ludoviku pristiglo bugarsko poslanstvo s darovima, što pokazuje punu normalizaciju odnosa. Poslanici su zasigurno donijeli vijest o promjeni na bugarskom prijestolju budući da je 831. godine Omurtaga naslijedio sin Malamir (831–836), a vjerojatno su prenijeli i jamstva da će se mir poštovati i pod novom vlasti. Mir je bez sumnje bio postignut kompromisom i Franci su jamačno pristali Bugarima potvrditi vrhovništvo nad Timoćanima i Obodritima (prvi su u skladu s tim valjda preseljeni iz istočnog Srijema natrag na bugarsko područje odakle su bili pobjegli), čime se bugarska granica i službeno primaknula Francima do srednjeg Dunava, dok je dunavsko-tisko

Bjelobrdski mjesecašti privjesak, prsten i narukvica iz Bijelog Brda kod Osijeka

U Bijelom Brdu kod Osijeka, selu smještenom na desnoj dravskoj obali, sustavno je 1948. na položaju Bajer (Bijelo Brdo I) istražena avarsko-slavenska nekropola sa 66 grobova, čija se datacija proteže od početka 7. do početka 8. stoljeća. Još potkraj 19. stoljeća otkriveno je i srednjovjekovno groblje na redove (Bijelo Brdo II), istraženo u nekoliko arheoloških kampanja između 1896. i 1907. Ukupno je evidentirano 236 grobova u kojima su zatečeni raznovrsni predmeti, danas pohranjeni u Arheološkom muzeju u Zagrebu: grozdolike naušnice, karičice-sljepoočnice s petljom poput slova S, ogrlice od upletene žice, perla od puhanog stakla i kauripužica, narukvice, prstenje, mjesecašti (lunulasti) lijevani privjesci, praporci, puceta, nožići i srebrni novac ugarskih kraljeva stavljan kao onostrana popudbina u usta, šake ili, rijetko, na prsa umrloga. Groblje je trajalo u drugoj polovici 10. i tijekom prve dvije trećine 11. stoljeća. Bogatstvo nalaza ponukalo je češkog arheologa i antropologa Lubora Niederlea (1865–1944) da po ovom podravskom selu nazove bjelobrdsku arheološku kulturu. (©Leksikografski zavod »Miroslav Krleža«)

međuriječje možda određeno kao svojevrsna tampon-zona. U isti mah su se Bugari po svojoj prilici odrekli svih mogućih stečevina u franačkoj Panoniji ako su im pokoja uporišta i ostala poslije intervencije Ludovika Njemačkog 828. godine. U historiografiji se obično misli da su Bugari zadržali Srijem, ali za to nema dokaza u vrelima pa je jednako valjana pretpostavka da nikakvih teritorijalnih promjena nije bilo. Njoj u prilog moguće je navesti i jednu posrednu potkrepu. Naime teško je vjerovati da bi tek tri desetljeća franačke vlasti bila dostatna da današnja Fruška gora dobije ime po Francima, a cijeli Srijem postane poznat kao »franačka zemlja«. Treba stoga računati na više desetljeća neprekinutog franačkog utjecaja, sve do dolaska Mađara.

Sjeveroistočna Hrvatska nije po svoj prilici bili dotaknuta istočnofranačkim napadom na donjopanonskog kneza Ratimira koji je zbačen 838. godine, vjerojatno jer je svojim akcijama neugodno prizivao u sjećanje Ljudevitovu samosvojnost. Ratimir bi, ako je pretpostavka točna, bio zamijenjen predstavnikom elite iz hrvatske Dalmatinske kneževine kao novim donjopanonskim knezom na kojeg su franački vlastodršci mogli više računati da će im biti odan. Prema svjedočanstvu Konstantina VII. Porfirogeneta, dotičnik je njegovao vrlo blizak odnos s hrvatskim knezom u Dalmaciji, što je zacijelo bila posljedica općih ciljeva njihovih franačkih vrhovnika. Doduše, nekoć se mislilo da je Pribina, nekadašnji njitranski knez, a od oko 839. godine knez u Donjoj Panoniji sjeverno od Drave, dobio na upravu i čitavo međuriječje ili barem njegov istočni dio. Izvori naime bilježe da je Pribina 846. godine dobio od kralja Ludovika Njemačkog (840–876) posjed od 100 kmetskih selišta na rijeci *Valchau*.⁵ Tvrdnja se temeljila na identifikaciji navedene rijeke s današnjom Sloboštinom, lijevom pritokom Save južno od Pakraca, odnosno Vukom koja utječe u Dunav kod Vukovara. No vjerojatnijom se čini identifikacija *Valchau* s potokom Vulkom (Wulka) koji se ulijeva u Nežidersko jezero, a u obzir dolazi i potok Válicka koji utječe u Zalu. Ova je identifikacija toliko prihvatljivija ima li se na umu da je Pribinino matično kneževsko područje ležalo sjeverno od Drave. Stoga se s priličnom sigurnošću može zaključiti da Pribina (umro oko 860) i njegov sin Kocelj (o. 860 – o. 875) nisu vladali i dodravskom Donjopanonskom kneževinom, ali su današnji hrvatski krajevi sjeverno od Drave, Baranja i Međimurje, stajali pod njihovom upravom. Novi je pak pretpostavljeni knez Donje Panonije između Drave, Save i Dunava, čije bi se imenovanje poklapalo s Pribininim, poduzimao, zacijelo, sve one mjere kao i njegov sjeverni kneževski parnjak, a svrha im je bila stvoriti stabilnije prilike na franačkom jugoistoku. Jačanje obrane, ali i općenito franačkog utjecaja u pogra-

⁵ Usp. Ágnes Cs. Sós, *Die slawische Bevölkerung Westungarns im 9. Jahrhundert* (Münchner Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte 22), München 1973., 36.

niču, uznastojalo se ostvariti i naseljavanjem germanskog stanovništva, o čemu izravno svjedoče pisana vrela za Pribininu oblast pa ne bi bilo ishitreno predmijevati da je isti proces zahvatio i južnu Panoniju, prvenstveno njezine istočne krajeve. Nažalost, to zasada ostaje samo pretpostavka jer arheološka istraživanja ne mogu tomu pružiti konkretnu potvrdu. Karolinškodobni nalazi su u cjelini ionako vrlo rijetki u međuriječju.

Dok je bugarsko poslanstvo koje je u jesen 845. stiglo pred Ludovika Njemačkog u Paderborn vjerojatno ciljalo samo osnaživanju mirovnog sporazuma s početka tridesetih godina i teško da je imalo veze s teritorijalnim promjenama kao što se katkad misli u povjesničtvu, novi bugarski poslanici upućeni 852. godine donosili su vijesti o stupanju kana Borisa (852–889) na prijestolje. Oba su ova poslanstva na proputovanju jamačno prošla i sjeveroistočnom Hrvatskom. Već pod 853. godinom izvori bilježe da su Bugari zajedno sa svojim slavenskim saveznicima – po svoj prilici Timočanima, Obodritima i drugim slavenskim skupinama sa svog područja,⁶ a ne panonskim Slavenima kako se znalo pomišljati – provalili na franačko tlo, prizvani od samih Franaka. U to je naime vrijeme zapadnofranački kralj Karlo II. Čelavi (840–877) bio u sukobu s polubratom Ludovikom Njemačkim pa se protiv njega poslužio i Bugarima. Možda se smije pretpostaviti da su Bugari za vojni udar iskoristili isti onaj pravac kao i 827. i 829. godine odnosno da su dolazili preko dunavsko-tiskog međuriječja i duž Drave, zahvativši obje Donjopanonske kneževine, ali vjerojatno s težištem na Prekodravlju budući da su oblasti sjeverno od Drave bile mnogo bliže njemačkim krajevima. Opasnost je po svemu sudeći bila znatna jer franački kroničar Bertinskih godišnjaka ističe da su Bugari bili nadvladani uz Božju pomoć tj. »Gospodinovim vojevanjem«. Međutim, koliko se može prosuditi, trajnih posljedica bugarske navale, koja nije ni bila osvajačka, nije bilo. Ne bi bilo nevjerojatno da je s njom izravno bio povezan i bugarski napad na hrvatsku Dalmatinsku kneževinu koji spominje Konstantin Porfirogenet i koji se obično datira upravo u 853. godinu. Možda je knez Trpimir, na poziv Ludovika Njemačkog kao franački vazal, ali, zacijelo, i kao saveznik dodravskog donjopanonskog kneza (valja se samo prisjetiti Konstantinove tvrdnje o osobitom prijateljstvu između, kako on tumači, hrvatskog kneza u Panoniji i hrvatskog kneza u Dalmaciji), uputio vojnu pomoć protiv bugarskih četa jer je bio bliži bojištu, prije nego što su pristigle franačke snage. Kan Boris bi zbog novonastale pogibelji na boku skrenuo na jug i provalio u Hrvatsku, ali u toj kaznenoj ekspediciji ne bi polučio uspjeh, nego bi, pritisnut sleđa nadolazećim franačkim odredima, nabrzinu s Hrvatima uglavio mir i povukao se u svoju oblast. Odnosi između Istočne Franačke i Bugarske normalizirani su tek 863. godine kad su kralj Ludovik Njemački i kan Boris sklopili mir i utanačili savez protiv Moravljana. Posljednjem poznatom dodravskom donjopanonskom knezu Braslavu pripala je važna uloga u franačkim naporima da se ograniči rastuća moć Moravske kneževine koja je silan uzlet proživljavala pod knezom Svatoplukom I. (870–894), rasprostrvši svoj utjecaj čitavom sjevernom Panonijom, sve do dravskog vodotoka. Ovo se zaključuje po tomu što su istočnofranački poslanici, upućeni Bugarima da bi se dogovorila koordinirana akcija protiv Moravljana, bili prisiljeni putovati Odrom, Kupom i Savom, a ne kopnom preko sjeverne Panonije koja je bila uobičajena ruta. Godine 894. su s Mađarima na scenu stupili novi zavojevači, za franačku vlast

⁶ Predrag Komatina (The Slavs of the mid-danube basin and the Bulgarian expansion in the first half of the 9th century, *Zbornik radova Vizantološkog instituta*, sv. XLVII, Beograd 2010., 77) pretpostavlja da bi to bili balkanski Moravljani.

u srednjem Podunavlju daleko pogibelniji od Moravljana. Razorno mađarsko pustošenje Panonije te godine, zasigurno isključivo njezina sjevernog dijela, uvjerilo je i Franke i Moravljane da im je preča potreba pozabaviti se novom prijetnjom nego li nastaviti međusobne razmirice. Ako to već nije učinio 887. godine čim je stupio na prijestolje, istočnofranački je kralj Arnulf Karantanski (887–899) prekodravsku Donjopanonsku kneževinu, kojom su poslije Koceljeve smrti bili izravno ravnali članovi karolinške dinastije, najprije Karloman (do 876), a onda i sam Arnulf, njegov sin, nakon što je Karloman postao istočnofranački kralj (876–880), povjerio 896. godine svom prokušanom vazalu knezu Braslavu. Možda ga je upravo uspjeh mađarskog nasrtaja nagnao da odustane od neposredne uprave nad sjevernom Panonijom ako ju je zadržao kad je ponio kraljevsku krunu, uvidjevši slabu djelotvornost takvog sustava. No ni ova promjena nije u konačnici spriječila slom franačkog jugoistoka pod mađarskim navalama.

Između Mađara i Hrvata

Vijest iz ugarskoga izvora *Gesta Hungarorum* (*Djela Ugrā*) tzv. Anonima s konca 12. stoljeća o sveobuhvatnom mađarskom pohodu po Bugarskoj, Raškoj i Hrvatskoj za kneza Arpada (o. 895. – o. 907), koji je završio pokoravanjem utvrda Zagreba, Požege i Vukova, ne može se uklopiti u stvarne povijesne okolnosti, premda bi mogla zrcaliti uspomenu na mađarske provale koje su dohvaćale i južnu Panoniju i Dalmaciju. Neki su mišljenja i da su sva prije spomenuta naselja postojala već u to vrijeme, iako dosadašnja arheološka istraživanja to potvrđuju jedino za Zagreb, a donekle se to isto može pretpostaviti i za Vukovo, gdje pronađeni arheološki nalazi ukazuju na trajno naseljavanje barem od druge polovice 10. stoljeća. Dvojbe pak nema da su početkom 10. stoljeća obje Donjopanonske kneževine pale žrtvama franačke nesposobnosti da se učinkovito suprotstave Mađarima. Novi osvajači poglavito su bili zainteresirani za područja sjeverno od Drave (mađarsku Transdanubiju) i istočno od Dunava, o čemu svjedočanstvo pružaju već spomenuta *Djela Ugrā* u kojima stoji da je Arpad zaposjeo zemlju do Drave i između Dunava i Tise. Konstantin Porfirogenet pak zna za prisutnost Mađara u istočnom dijelu međuriječja, u Srijemu, bilježeći da oni žive između Dunava i Save. O izravnoj nazočnosti Mađara ili svakako njihovu neposrednom utjecaju govorili bi rijetki nalazi s lokaliteta Vukovar – Lijeva bara u zapadnom Srijemu. Naime u jednom su grobu zatečeni ostaci refleksnog luka, dok su u pet grobova pronađeni ili uočeni ostaci tobolca za strijele, sve predmeti koji se pripisuju starim Mađarima. I dok je Srijem imao za Mađare znatnu važnost kao pogranična oblast prema Bugarima i bugarskom Beogradu, ali i prema Srbima i, u konačnici, prema Bizantu, zapadnije položeni predjeli današnje Slavonije nisu u tomu igrali nikakvu ulogu i može se pretpostaviti da su uglavnom ostavljeni nezaposjednutima, izuzevši možda pogodne riječne prijelaze. Obično se pomišlja da bi zapadno i središnje međuriječje bilo tzv. ničija zemlja, moguće i kakva tampon-zona prema hrvatskoj kneževini na jugu. S druge strane, ako je točna pretpostavka da je prazninu nestankom Donjopanonske kneževine iskoristio hrvatski vladar i postupno tijekom 10. stoljeća protegnuo svoj utjecaj do Požeške kotline i slavonskog sredogorja, smije se predmnijevati i da su Mađari u isti mah osnaživali

Srebrni novac ugarskog kralja Petra (1038–1041)

U savsko-dravskom međurječju najviše je novca ugarskih kraljeva pronađeno na trima lokalitetima: Bijelom Brdu II (8 primjeraka), Svinjarevcima (6 primjeraka) i Vinkovcima-Meraji (3 primjerka). Upravo je na Bijelom Brdu II zatečen i novac kralja Petra, čija su temeljna karakteristika oznake (tzv. sigle) između krakova križa, po kojima su se razlikovali kalupari u pojedinim kovnicama. Na aversu (licu) nalazi se kraljevo ime, dok na reversu (naličju) stoji natpis: +PANONIA ili PANONIA TERA. Novac ugarskih kraljeva služio je kao mjesno sredstvo plaćanja u krajevima koji su pripadali tzv. bjelobrdskom kulturnom krugu. (© Muzej Slavonije, snimio Marin Topić)

vlastiti utjecaj u sjeveroistočnoj Hrvatskoj. Domašaj toga utjecaja mogli bi ocrtavati nalazi ugarskog novca u današnjoj Slavoniji i Baranji koji datira iz 11. stoljeća, a prilagan je u grobove kao popudbina pokojnicima, kako odraslima tako i djeci. U pitanju su srebrni denari Petra I. (1038–1041., 1044–1046), Andrije I. (1046–1061), Béle I. (1060–1063), Salomona (1063–1074) i Ladislava I. (1077–1095) pronađeni na lokalitetima Bijelo Brdo II u Osijeku, Josipovo (nekadašnja Ciganka) kod Suhopolja, Ovčara kod Čepina, Suza (ona je ujedno i jedini baranjski lokalitet), Svinjarevci južno od Vinkovaca i Vinkovci.

Ukupno je zatečeno 24 primjerka novca, od toga najviše Andrije I. i Ladislava I. Vrijedi pritom istaknuti da su dva srebrna denara Stjepana I. (997–1038) otkrivena na položaju Majka Božja Gorska u Loboru, također kao grobni nalazi, a to su zasada i jedini poznati nalazi ranoga ugarskog novca u sjeverozapadnoj Hrvatskoj, izuzevši kovanicu vojvode i budućeg kralja Béle (1048–1060) iz Lendave u Međimurju koje je možda još u 10. stoljeću palo pod mađarsku vlast. Loborski nalaz ne protuslovi pretpostavci o opsegu mađarskog utjecaja koji bi bio ograničen na istočni dio međurječja budući da je ugarski novac služio kao mjesno sredstvo plaćanja u krajevima obuhvaćenima tzv. bjelobrdskom kulturom. Štoviše, analiza osteološke građe s lokaliteta Josipovo i Veliko polje kod Zvonimirova pokazuje nazočnost tzv. starohrvatskih populacija koje se jasno razlikuju od kontinentalnih skupina iz Bijelog Brda i Vukovara, a to bi se poklapalo s pretpostavkom o seznanju hrvatskog utjecaja do Požeške kotline i slavonskog sredogorja. Svakako je nužno naglasiti da čvrstog razgraničenja nije bilo niti ga je moglo biti. Napokon, u Bošnjacima kod Županje i u Županji pronađeni su nalazi koji pripadaju tzv. dalmatinsko-hrvatskom kulturnom krugu, a može ih se okvirno smjestiti u 10. stoljeće, što bi ukazivalo na prožimanje utjecaja. U bošnjačkoj nekropoli s 50 grobova, čije se postojanje datira u 9–13. stoljeće, utvrđene su i dvije slavenske populacije koje nisu bile u genetskoj vezi, pa je lako moguće da je to naznaka priljeva stanovništva iz sjeverne Panonije ili Moravske kneževine početkom 10. stoljeća, nakon potresa izazvanih mađarskim naletima, s čime se podudara i svjedočanstvo Konstantina Porfirogeneta koji bilježi da su se Moravljani jednim dijelom razbježali pred napadačima i utočište potražili kod Bugara i Hrvata. Na to da su na ovim prostorima živjele i populacije preživjele još iz avarskih vremena upućuje, kako se čini, antropološka analiza koštane građe s velikopoljskog lokaliteta, na osnovi koje je, unatoč malom uzorku, vidljivo da je ovdašnje stanovništvo imalo slavenska i mongolska obilježja.

Pored ugarskog novca, u pojedinim su grobovima u sjeveroistočnoj Hrvatskoj zatečeni i probušeni rimski kovovi iz 4. stoljeća (Bijelo Brdo, Svinjarevci, Lijeva bara kod Vukovara) kao i bizantski novac iz 10–11. stoljeća (Aljmaš, Bijelo Brdo, Lijeva bara kod Vukovara), dok je u Osijeku otkriven brončanik bizantskog cara Aleksi-

Ranosrednjovjekovni arheološki lokaliteti u današnjoj sjeveroistočnoj Hrvatskoj (7–11. stoljeće)

ja I. Komnena (1081–1118).⁷ Općenito uzevši, mali broj novčanih nalaza svjedoči o slaboj razvijenosti mjesne robno-novčane privrede. To međutim ne znači da ovi krajevi nisu već dosegli viši stupanj razvoja u odnosu na prijašnje razdoblje. Groblje na položaju Bijelo Brdo II kod Osijeka (10–11. stoljeće) s ukupno 236 istraženih grobova relativni je pokazatelj i veličine naselja čiji su stanovnici ondje bili pokapani. Dakako, uvijek treba imati na umu da je groblje korišteno tijekom nekoliko naraštaja pa broj žitelja u bilo kojem trenutku nije morao biti veći od stotinjak. Još veće je groblje na položaju Lijeva bara kod Vukovara (10–11. stoljeće), gdje je otkriveno 438 grobova. Vjerojatno je pripadalo ranosrednjovjekovnom Vukovu, iako se čini da je pokapanje na tom groblju prekinuto već u prvoj polovici 11. stoljeća.

⁷ Što se tiče bizantskog novca, iz Aljmaša potječe obrezani, a s položaja Lijeva bara kod Vukovara triput probušeni i jako izlizani zlatnik careva Konstantina VII. i Romana II. (njihovo je suvladarstvo trajalo od 945. do 959. godine), dok je u Vukovaru pronađen anonimni bizantski brončanik iz 10. odnosno prve polovice 11. stoljeća (Ivan Mirnik, O nekim nalazima novca 11. stoljeća u Hrvatskoj, *Zbornik radova*, uredio Ivo Goldstein, Zagreb 1997., 193, 196, 197; Isti, Novac iz starohrvatskih grobova, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, 3. ser., sv. 37, Zagreb 2004., 212, 218).

Usporedbe radi, zapadnije položena groblja nešto mlađega vremenskog horizonta u Josipovu (druga polovica 11. stoljeća) i Velikom polju (11. stoljeće), bez obzira na to što nisu otkrivena u cjelini, imala su 15 odnosno 42 grobne cjeline.

S naseljima u Bijelom Brdu i Vukovaru moglo se mjeriti stenjevečko naselje (11–12. stoljeće) jer su ondje otkopana 193 groba. Nalazi nakita pokazuju da je riječ o razmjerno dobrostojećim zajednicama, čiji su pripadnici sebi mogli priuštiti i luksuznije predmete pristigle trgovinom odnosno razmjenom sa šireg podunavskog prostora, s bizantskog ili bugarskog područja ili čak iz istočne Europe. Demografski uzlet koji su iskusila naselja uz Dravu i Dunav jamačno je bio posljedica poboljšanih životnih uvjeta, stabilnijih prilika i naprednije poljoprivredne proizvodnje. Ako je suditi po prikazu Alberta iz Aachena, Srijem, a možda i današnja istočna Slavonija, ponovno je potkraj 11. stoljeća, u vrijeme kad je ovuda prolazila križarska vojska na svom pohodu na Istok, obilovao žitom i raznovrsnom stokom (ovcima, gove-

Srednjovjekovno groblje u Josipovu.

Godine 1989. otkriveno je sjeverno od podravskog sela Josipovo kod Slatine, na položaju Mesarna, srednjovjekovno groblje na redove. Pokojnici su pokapani u debeli sloj pijeska na prosječnoj dubini od 0,35–0,45 m. Kao što je uobičajeno za kršćanske ukope, polagani su na leđa, glave na zapadu, a stopala okrenutih na istok. Pronađeno je 12 kostura, sedam ženskih, tri muška i dva dječja. U devet grobova zatečeni su prilozima: srebrne grozdolike naušnice (tzv. volinijske, po povijesnoj oblasti Voliniji u dijelovima

dima, svinjama i konjima). Prolazak križara ukazuje i na to da su se putovi u Podunavlju ustalili, a njihov je privremeni boravak pružao mjesnom žiteljstvu prigodu za zaradu, ali i da se barem na trenutak osjete dijelom dotad najvažnijeg pokreta svekolike srednjovjekovne Europe. Prvi put su križari današnjom sjeveroistočnom Hrvatskom stupali u ljeto 1096. godine u Prvom križarskom ratu. Rijeku Dravu su preplovili na drvenim splavima po svemu sudeći kod Vaške. Potom su vjerojatno produžili nakadašnjom rimskom cestom do Osijeka, priključivši se kod Vinkovaca na posavski pravac. U Vinkovcima, na položaju Meraja, postojalo je u to vrijeme unutar i iznad zapadnog bedema starovjekovnih Cibala naselje koje je moglo brojiti otprilike 160 stanovnika i vjerojatno nosilo naziv Sv. Ilija. Krećući se dalje, križari su slijedili staru rimsku prometnicu uz lijevu obalu Bosuta i Save. Bilo je i prolazaka manjih križarskih skupina, primjerice jedne iz Burgundije koja je poslije Prvog križarskog rata išla dolinom Drave od Varaždina do Osijeka pa na jug kroz Srijem, a čini se da se Srijemom i istočnom Slavonijom kretala i križarska vojska norveškog kralja Sigurda 1111. godine na putu od Carigrada do Njemačke. Napokon, i križarska vojska iz 1100–1101. godine prošla je dolinom Drave. I u Drugom križarskom ratu vojske su križonoša, najprije Nijemaca, a potom i Francuza, u ljeto 1147. prešle Dravu, zacijelo napredujući stopama predšasnika iz Prvog križarskog rata.

Čini se da su tek u posljednjim desetljećima 11. stoljeća ugarski vladari počeli snažnije organizacijski zahvaćati u područje današnje sjeveroistočne Hrvatske. Propisi Ladislava I. ozakonili su zabranu naseljavanja daleko od crkava, što je s jedne strane potaknulo napuštanje prethodnih grobišta, a s druge strane utjecalo na stvaranje većeg broja čvrstih naseobinskih točaka i na njihov daljnji rast. U ovim naseobinskim jezgrama leži klica urbanizacije koja je uzmah doživjela u 13. stoljeću. Možda već za Ladislava I., a svakako tijekom prve polovice 12. stoljeća, bili su postavljeni temelji županijskog ustroja. Donje su hrvatsko međuriječje obuhvaćale Požeška i Vukovska županija, a jednim se dijelom južno od Drave sterala i Baranjska županija, čije se granice nisu ustalile do 14. stoljeća. Nijedna od tih županija nije službeno pripadala slavonskom banatu. Crkvenoupravno ovi su krajevi od druge polovice 11. stoljeća pripadali Pečuškoj biskupiji. Bez obzira na tu razdjeljenost ugarski su vladari priznavali etničko i društveno jedinstvo područja od Zagreba i Varaždina do Vukovara, što se napose zorno ogleda u jednoj poreznoj ustanovi, marturini ili kunovini, koja je kao temeljni kraljevski porez bila ubirana u čitavom savsko-dravskom međuriječju, ali i u prigodičnom političkom objedinjavanju ovoga prostora pod jedinstvenom hercegškom vlašću.

današnje Poljske i Ukrajine), srebrne karičice s petljom u obliku slova S, ogrlice s kauri-pužićima i perlama od puhanog stakla, ogrlice s višeplošnim perlama od ametista i fluorita, lijevani, upleteni prsteni, šuplji brončani praporci i lijevana puceta te probušeni srebrni novac ugarskog kralja Andrije I. (1046–1061). Ovo groblje bjelobrdske kulturnog kompleksa datirano je u drugu polovicu 11. stoljeća. (Izvor fotografije: *Stotinu hrvatskih arheoloških nalazišta*, uredio Aleksandar Durman, Zagreb 2006., 145)

Izvori:

Albert iz Aachena: *Povijest jeruzalemskog pohoda: Alberti Aquensis Historia Hierosolymitana* (Recueil des historiens des Croisades: Historiens Occidentaux IV), Pariz 1879., 265–713; Albert of Aachen, *Historia Ierosolimitana / History of the Journey to Jerusalem*, priredila i prevela Susan B. Edgington, Oxford 2007.

DAI = Konstantin Porfirogenet: *O upravljanju carstvom* (prijevod i komentari Nikola pl. Tomašić /hrvatski/, Gyula Moravcsik, Romilly James Heald Jenkins /engleski/), Zagreb 2003.; Constantine Porphyrogenitus, *De administrando imperio*, priredio Gyula Moravcsik, engleski prijevod Romilly James Heald Jenkins (Corpus fontium historiae Byzantinae 1 / = Dumbarton Oaks Texts 1/, Series Vasingtoniensis), Washington² 1967.

Literatura:

Ančić, Mladen: U osvit novog doba. Karolinško Carstvo i njegov jugoistočni obod, *Hrvati i Karolinzi. Rasprave i vrela*, uredio Ante Milošević, Split 2000., 70–103.

Andrić, Stanko: Klaičev udio u rasprama hrvatske i mađarske historiofrafije, u: Isti, *Potonuli svijet. Rasprave o slavonskom i srijemskom srednjovjekovlju* (Bibliotheca Croatica – Slavonica, Sirmiensa et Baranyensia. Studije 5), Slavonski Brod 2001., 37–66.

Andrić, S.: Upravna zasebnost i društvene osobitosti srednjovjekovne Slavonije, *Hrvatsko-mađarski odnosi 1102.–1918. Zbornik radova*, uredio Milan Kruhek, Zagreb 2004., 89–94.

Andrić, S.: Samostan Svetog Križa u Frankavili (Mandelosu), *Istorijski časopis*, br. 52, Beograd 2005., 33–82.

Andrić, S.: *Vinkovci u srednjem vijeku. Područje grada Vinkovaca od kasne antike do kraja turske vlasti* (Bibliotheca Croatica – Slavonica, Sirmiensa et Baranyensia. Studije 9), Vinkovci – Slavonski Brod 2007.

Arheološka istraživanja u sjeverozapadnoj Hrvatskoj, uredio Željko Rapanić (Izdanja Hrvatskog arheološkog društva 14), Zagreb 1978.

Bartczak, Andrzej: The Early Abbasid dinars of the Petrovci hoard, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, III. ser., sv. XXX–XXXI, Zagreb 1997–1998., 259–271.

Beševliev, Veselin: *Die protobulgarische Periode der bulgarischen Geschichte*, Amsterdam 1981.

Boljunčić, Jadranka: Antropološka analiza ranosrednjovjekovnog groblja Zvonimirovo – *Veliko polje*, u: Željko Tomičić, *Zvonimi-*

rovo i Josipovo: groblja starohrvatskog doba u Virovitičko-podravskoj županiji, Zagreb – Virovitica 1997., 53–61.

Bowlus, Charles R.: *Franks, Moravians, and Magyars. The Struggle for the Middle Danube, 788–907*, Philadelphia 1995.

Budak, Neven: Slavic ethnogenesis in modern Northern Croatia, *Slovenija in sosednje dežele med antiko in karolinško dobo. Začetki slovenske etnogeneze / Slowenien und die Nachbarländer zwischen Antike und karolingischer Epoche. Anfänge der slowenischen Ethnogenese I*, uredio Rajko Bratož (Situla 39), Ljubljana 2000., 395–402.

Budak, N. – Raukar, Tomislav: *Hrvatska povijest srednjeg vijeka*, Zagreb 2006.

Curta, Florin: *Southeastern Europe in the Middle Ages 500–1250*, Cambridge 2006.

Čoralić, Lovorka: *Put, putnici, putovanja. Ceste i putovi u srednjovjekovnim hrvatskim zemljama* (Biblioteka Povjesnica), Zagreb 1997.

Daim, Falko: Avars and Avar archaeology. An introduction, *Regna and Gentes. The Relationship between Late Antique and Early Medieval Peoples and Kingdoms in the Transformation of the Roman World* (The Transformation of the Roman World 13), uredili Hans-Werner Goetz – Jörg Jarnut – Walter Pohl, Leiden – Boston 2003., 463–570.

Dalmatia. Research in the Roman province 1970–2001, Papers in honour of J. J. Wilkes, uredili David Davison – Vincent L. Gaffney – Emilio Marin (British Archaeological Reports International Series 1576), Oxford 2006.

Demo, Željko: *Vukovar – Lijeva bara* (Katalog izložbe), Zagreb 1996.

Demo, Ž.: Refleksni luk s ranosrednjovjekovnog groblja Vukovar – Lijeva bara (gr. 92), *Starohrvatska prosvjeta* III. ser., sv. 32, Split 2005., 77–89.

Demo, Ž.: *Ranosrednjovjekovno groblje bjelobrdske kulture: Vukovar – Lijeva bara (X–XI. stoljeće) / An Early Medieval cemetery of the Bijelo Brdo culture: Vukovar – Lijeva Bara (10th–11th centuries)*, (Musei Archaeologici Zagrabienis Catalogi et Monographie VI/1–2), Zagreb 2009.

Engel, Pál: *The realm of St Stephen. A History of Medieval Hungary, 895–1526*, London – New York 2001.

Filipec, Krešimir: Đakovo – Župna crkva, treća godina zaštitnih arheoloških iskopavanja, *Opuscula archaeologica*, sv. 21, Zagreb 1997., 239–242.

Filipec, K.: Kasnoavarski ukrasni okov (falera) u obliku veprove glave iz Siska, *Godišnjak Gradskog muzeja Sisak*, sv. 3–4, Sisak 2002–2003., 117–146.

- Filipec, K.: Rani Slaveni u Belišću, *Zbornik Muzeja grada Belišće*, sv. 3, Belišće 2009., 27–30.
- Filipec, K.: Problem kronologije grobalja 9. i 10. stoljeća u sjevernoj Hrvatskoj, *Starohrvatska prosvjeta* III. ser., sv. 36, Split 2009., 113–124.
- Filipec, K.: Drvena crkva u Loboru – najstarija franačka misionarska crkva u sjevernoj Hrvatskoj, *Starohrvatska prosvjeta*, III. ser., sv. 37, Split 2010., 51–59.
- Fügedi, Erik: *Castle and Society in Medieval Hungary (1000–1437)*, (Studia Historica Academiae Scientiarum Hungaricae 187), Budimpešta 1986.
- Giesler, Jochen: *Der Ostalpenraum vom 8. bis zum 11. Jahrhundert. Studien zu archäologischen und schriftlichen Zeugnissen: Historische Interpretation*, (Frühgeschichtliche und provinzialrömische Archäologie, Materialien und Forschungen 1), Rahden 1997.
- Gjuzelev, Vasil: Bulgarisch-fränkische Beziehungen in der ersten Hälfte des IX. Jhs., *Byzantinobulgarica*, sv. 2, Sofija 1966., 15–39.
- Goldstein, Ivo – Grgin, Borislav: *Europa i Sredozemlje u srednjem vijeku* (Historiae knj. 7), Zagreb 2006.
- Gračanin, Hrvoje: Kršćanstvo i Crkva u kontinentalnoj Hrvatskoj u ranom srednjem vijeku (VI.–XI. st.), *Crkvena kulturna dobra*, sv. 6, Zagreb 2008., 70–84.
- Gračanin, H.: »Od Hrvata pak koji su stigli u Dalmaciju odvojio se jedan dio i zavladao Ilirikom i Panonijom«. Razmatranja uz DAI c. 30, 75–78, *Povijest u nastavi*, sv. 6, br. 1 (11), Zagreb 2008., 67–76.
- Gračanin, H.: Slaveni u ranosrednjovjekovnoj južnoj Panoniji, *Scrinia Slavonica*, sv. 8, Slavonski Brod 2008., 13–54.
- Gračanin, H.: Donje međuriječje Drave i Save u sutonu antike i ranom srednjovjekovlju, *Slavonija, Baranja i Srijem – vrela europske civilizacije*, Prvi svezak (Katalog izložbe), uredili Božo Biškupić – Vesna Kusin – Branka Šulc, Zagreb 2009., 239–245.
- Gračanin, H.: *Južna Panonija u kasnoj antici i ranom srednjovjekovlju (od konca 4. do konca 11. stoljeća)*, Zagreb 2011.
- Gračanin, H.: Bugari, Franci i južna Panonija u 9. stoljeću. Reinterpretacija povijesnih izvora, *Hrvati i Bugari kroz stoljeća. Povijest, kultura, umjetnost i jezik / Хървати и Българи през вековете. Историја, култура, изкуство и език. Zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog u Zagrebu i Đakovu, 23.–24. rujna 2010.*, uredili Damir Karbić – Tihana Luetić, Zagreb 2013., 3–22.
- Grgin, Borislav: Županije u razvijenom i kasnom srednjem vijeku, *Hrvatske županije kroz stoljeća*, uredio Franko Mirošević, Zagreb 1996., 21–38.
- Hrvati i Bugari kroz stoljeća. Povijest, kultura, umjetnost i jezik / Хървати и Българи през вековете. Историја, култура, изкуство и език. Zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog u Zagrebu i Đakovu, 23.–24. rujna 2010.*, uredili Damir Karbić – Tihana Luetić, Zagreb 2013.
- Hrvati i Karolinzi* (I: *Rasprave i vrela*, II: *Katalog*), uredio Ante Milošević, Split 2000.
- Hrvatske županije kroz stoljeća*, uredio Franko Mirošević, Zagreb 1996.
- Hrvatsko-mađarski odnosi 1102.–1918. Zbornik radova*, uredio Milan Kruhek, Zagreb 2004.
- Ilkić, Mato: Nalazi seobe naroda i ranog srednjeg vijeka iz Sotina, *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu*, sv. 24, Zagreb 2007., 277–288.
- Ilkić, M. – Ćurković, Ivica: Prilog poznavanju spona s korpusom u obliku slova S, *Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku*, sv. 101, Split 2008., 221–231.
- Klaić, Nada: *Povijest Hrvata u razvijenom srednjem vijeku*, Zagreb 1976.
- Klaić, N.: Pogled na razvitak srednjovjekovne Slavonije, *Arheološka istraživanja u sjeverozapadnoj Hrvatskoj*, uredio Željko Rapanić (Izdanja Hrvatskog arheološkog društva 14), Zagreb 1978., 223–229.
- Klaić, N.: *Crstice o Vukovaru u srednjem vijeku*, Vukovar 1983.
- Komatina, Predrag: The Slavs of the mid-danube basin and the Bulgarian expansion in the first half of the 9th century, *Zbornik radova Vizantološkog instituta*, sv. XLVII, Beograd 2010., 55–82.
- Kovács, László: *A kora Árpád-kori magyar pénzverésről. Érméleti és régészeti tanulmányok a Kárpát-medence I. (Szent István és II. (Vak) Béla uralkodása közötti időszakának (1000–1141) érméről / Über die ungarische Münzprägung in der frühen Arpadenzeit. Numismatisch-archäologische Studien über die Münzen aus dem Zeitraum zwischen den Regierungszeiten Stephans I (des Heiligen) und Bélas II (des Blinden) (1000–1141) im Karpatenbecken* (Varia archaeologica Hungarica VII), Budimpešta 1997.
- Kužić, Krešimir: *Hrvati i križari: križarski pohod hrvatsko-ugarskoga kralja Andrije II. i austrijskoga vojvode Leopolda VI. iz 1217. godine s osvrtom na dodire Hrvata s križarskim pohodima* (HIP, Biblioteka Hrvatska povjesnica; Monografije i studije III/25), Zagreb 2003.
- Madgearu, Alexandru: Transylvania and the Bulgarian expansion in the 9th and 10th centuries, *Acta Musei Napocensis* 39–40, br. 2, Cluj 2002–2003., 41–61.
- Margetić, Lujo: Konstantin Porfirogenet i vrijeme dolaska Hrvata, u: Isti, *»Dolazak Hrvata« – »Ankunft der Kroaten«* (Biblioteka znanstvenih djela), Split 2001., 41–113.
- Mikecz, Jeremy: The Place That Lies Between: Slavonia in the Tenth and Eleventh Centuries, *Annual of Medieval Studies at CEU*, sv. 17, Budimpešta 2011., 61–80.
- Mirnik, Ivan: O nekim nalazima novca 11. stoljeća u Hrvatskoj, *Zvonimir kralj hrvatski. Zbornik radova*, uredio Ivo Goldstein, Zagreb 1997., 191–206.

- Mirnik, I.: Novac iz starohrvatskih grobova, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, III. ser., sv. XXXVII, Zagreb 2004., 205–250.
- Ostrogorski, Georgije: *Povijest Bizanta 324–1453*, preveli Marina i Kiril Miladinov, priredio Hrvoje Gračanin, 2. izd., Zagreb 2006.
- Pilarić, Georgina: Antropološka istraživanja starohrvatskog groblja u Daraž-Bošnjacima 1961. god., *Arheološki radovi i rasprave*, sv. 4–5, Zagreb 1967., 419–443.
- Piteša, Ante: The Slavs and the early Croatian state, *Dalmatia. Research in the Roman province 1970–2001, Papers in honour of J. J. Wilkes*, uredili David Davison – Vincent L. Gaffney – Emilio Marin (British Archaeological Reports International Series 1576), Oxford 2006., 193–212.
- Pohl, Walter: *Die Awaren. Ein Steppenwolk in Mitteleuropa 567–822 n. Chr.*, 2. izd., München 2002.
- Problemat Istok-Zapad. Istoričeska perspektiva*, uredili Tamara Stoilova – Violina Atanasova – Rumjana Čukova – Detelina Dineva – Penka Danova – Volja Agirova – Petja Dimitrova, Sofija 2003.
- Rapan Papeša, Anita: *Prvi nalazi s avarskog groblja na položaju Nuštar* (Katalog izložbe), Vinkovci 2012.
- Regna and Gentes. The Relationship between Late Antique and Early Medieval Peoples and Kingdoms in the Transformation of the Roman World* (The Transformation of the Roman World 13), uredili Hans-Werner Goetz – Jörg Jarnut – Walter Pohl, Leiden – Boston 2003.
- Schwarz, Andreas: Pannonien im 9. Jahrhundert und die Anfänge der direkten Beziehungen zwischen dem ostfränkischen Reich und den Bulgaren, *Grenze und Differenz im früheren Mittelalter* (Denkschriften der Österreichischen Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-historische Klasse 287, Forschungen zur Geschichte des Mittelalters 1), uredili Walter Pohl – Helmut Reimitz, Beč 2000., 99–104.
- Schwarz, A.: Die Südostgrenze des Karolingerreiches und die ersten Kontakte zwischen dem Ostfränkischen Reich und den Bulgaren in der ersten Hälfte des 9. Jahrhunderts, *Problemat Istok-Zapad. Istoričeska perspektiva*, uredili Tamara Stoilova – Violina Atanasova – Rumjana Čukova – Detelina Dineva – Penka Danova – Volja Agirova – Petja Dimitrova, Sofija 2003., 9–16.
- Sekelj Ivančan, Tajana: *Catalogue of Medieval Sites in Continental Croatia* (Bar International Series 615), Oxford 1995.
- Sekelj Ivančan, T.: *Arheološka slika naselja savsko-dravskog međuriječja Hrvatske od 10. do 13. st.* Doktorska disertacija, Zagreb 1998.
- Seoba naroda i srednji vijek. Vodič kroz stalni postav/ Arheološki muzej Osijek*, uredio Zvonko Bojčić, Osijek 2009.
- Simoni, Katica: *Stenjevec – starohrvatsko groblje* (Katalog izložbe), Zagreb 2004.
- Slavonija, Baranja i Srijem – vrela europske civilizacije*, Prvi svezak (Katalog izložbe), uredili Božo Biškupić – Vesna Kusin – Branka Šulc, Zagreb 2009.
- Sokol, Vladimir: *Hrvatska srednjovjekovna arheološka baština od Jadrana do Save*, Zagreb 2006.
- Sophoulis, Panos: *Byzantium and Bulgaria, 775–831*, (East Central and Eastern Europe in the Middle Ages, sv. 16), Leiden – Boston 2012.
- Sós, Ágnes Cs.: *Die slawische Bevölkerung Westungarns im 9. Jahrhundert* (Münchner Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte 22), München 1973.
- Stotinu hrvatskih arheoloških nalazišta*, uredio Aleksandar Durman, Zagreb 2006.
- Šlaus, Mario: Cranial variation and microevolution in two early middle age sites from Croatia: Privlaka and Stari Jankovci, *Opuscula arcaheologica*, sv. 17, Zagreb 1993., 273–307.
- Šlaus, M.: Kraniometrijska analiza srednjovjekovnih nalazišta središnje Europe: novi dokazi o ekspanziji hrvatskih populacija tijekom 10. do 13. stoljeća, *Opuscula archaeologica*, sv. 23–24, Zagreb 1999–2000., 273–284.
- Tomičić, Željko: *Zvonimirovo i Josipovo: groblja starohrvatskog doba u Virovitičko-podravskoj županiji*, Zagreb – Virovitica 1997.
- Tomičić, Ž.: Arheološka slika ranoga srednjeg vijeka na prostoru međuriječja Drave, Dunava i Save, *Hrvati i Karolinzi. Rasprave i vrela*, uredio Ante Milošević, Split 2000., 142–161.
- Wolfram, Herwig: *Conversio Bagoariorum et Carantanorum. Das Weißbuch der Salzburger Kirche über die erfolgreiche Mission in Karantanien und Pannonien mit Zusätzen und Ergänzungen*, (SAZU, Razred za zgodovinske in družbene vede, Dela 28; Zbirka Zgodovinskega časopisa 44), 2. izd., Ljubljana – Klagenfurt 2012.
- Zvonimir kralj hrvatski. Zbornik radova*, uredio Ivo Goldstein, Zagreb 1997.